

Kövecses Zoltán, A metafora Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe

Typotex Kiadó, Budapest, 2005. 280 lap

KÖVECSES ZOLTÁN második magyar nyelvű könyve a kognitív nyelvészet egyik legtöbb újat hozó ágáról, a metafora kognitív megközelítéséről tesz tanúságot.

A nemzetközileg ismert és gyakran idézett szerző szakterülete a kognitív nyelvészet jelentéskutatásaihoz kapcsolódik: foglalkozik az angol és magyar szlenggel, amelyekből több szótártat is készített, az idiómákkal, valamint az érzelmek konceptualizálásának kérdéseivel. A szerzőnek ez a hatodik könyve – beleértve „A metafora” angol eredetijét is –, amely a metaforával foglalkozik (*Language, mind, and culture*. Oxford University Press, 2006.; *Metaphor in culture*. Cambridge University Press, 2005.; *Metaphor. A practical introduction*. Oxford University Press, 2002.; *Emotion concepts*. Springer Verlag, 1990.; *The language of love*. Bucknell University Press, 1988.; *Metaphors of anger, pride, and love*. John Benjamins Publishing Company, 1986.).

A kognitív nyelvészet alaptételei közé tartozik, hogy a nyelvi képesség nem önálló mentális modul, a grammatika nem pusztán formális rendszer, és a jelentést sem formális világmodellekkel lehet adekvátan ábrázolni, hanem a nyelv elválaszthatatlan a megismeréstől, a nyelvtani elemek fogalmi természetűek, és a jelentés is a fogalomalkotás vizsgálatával ragadható meg. E tételek a GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON által az 1980-as években megalapozott újfajta metaforaelméleten keresztül váltak igazán közismertté. A kognitív metaforaelmélet kidolgozásában KÖVECSES könyvei is fontos szerepet játszottak, és ehhez a kánonhoz csatlakozik itt ismertető összefoglaló munkája is. Bár a kognitív nyelvészet már jó ideje jelen van a magyar szakirodalomban, többek között TOLCSVAI NAGY GÁBOR, SZILÁGYI N. SÁNDOR, KERTÉSZ ANDRÁS, RÁKOSI CSILLA, PELYVÁS PÉTER és mások műveiben – lásd például az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* nemrég megjelent XXI. kötetét (melynek része KÖVECSES ZOLTÁN „Túl a fogalmi metaforákon” c. tanulmánya is) –, KÖVECSES művének magyar nyelvű kiadása mégis üdvözlendő, hiszen összefoglaló voltánál és tankönyv jellegénél fogva is hiánypótlónak számít.

„A metafora” c. könyvben a szerző tizenhét fejezetben, részletes magyarázattal adja közre az eltelt évtizedek kutatási eredményeit. Minden fejezet végén megtalálható a továbbvezető irodalom, némi magyarázattal körítve, amely kitűnő eligazítást nyújt a témában kevésbé járatos olvasóknak. A fejezeteket egy rövid összefoglaló zárja le, majd gyakorlati feladatok következnek, amelyek révén ellenőrizhetjük, mennyire sikerült elsajátítanunk a leírtakat. Ez a felépítés nagyon előnyös, ha valaki ténylegesen szeretné megtanulni vagy tanítani a közreadott elméleteket.

Az első fejezetek leírása alapján megtudhatjuk, hogy mi a konkrét különbség a hagyományos és a kognitív nyelvészet által kidolgozott metaforaelmélet között. A hagyományos felfogás szerint a metafora olyan nyelvi kép, amelyben egy dolgot úgy hasonlítunk a másikhoz, hogy a kettőt azonosítjuk egymással, mint az *Ez az ember egy valóságos oroszán* mondatban.

Ennek a metaforának legalább öt jellemző tulajdonsága van. Először: a metafora a szavak valamilyen tulajdonsága, vagyis kizárólagosan nyelvi jelenség. Másodsor: a metaforát művészi, esztétikai vagy retorikai célból alkalmazzuk, mint ahogy például Shakespeare te-

szí ezt híres mondatában: „*Színház az egész világ.*” Harmadszor: a metafora a párhuzamba állított két dolog közötti hasonlóságon alapszik. Negyedszer: az ily módon használt metaforák tudatosan kidolgozottak, és külön tehetségre van szükségünk ahhoz, hogy kitaláljuk és a megfelelő módon alkalmazzuk őket. Ahogy ARISZTOTELÉSZ megírta: „legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele”. Ötödször: elterjedt nézet, hogy az irodalmi díszítésen kívül nincs igazán szükségünk a metaforákra. Nélkülük is elboldogulunk, hiszen nem szerves részei a mindennapi kommunikációnak, hanem csak külön célokra használjuk őket.

A hagyományos metaforafelfogással szemben LAKOFF és JOHNSON bebizonyította, hogy a metafora (1) a fogalmak és nem a szavak jellemző tulajdonsága, (2) a metafora funkciója az, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését, és nem csupán művészi vagy esztétikai célokat szolgál; (3) a metafora gyakran nem hasonlóságon alapszik; (4) a metaforákat a köznapi emberek is a legkisebb erőfeszítés nélkül használják (anélkül, hogy ennek tudatában lennének), ez nem csupán a különlegesen tehetséges emberek kiváltsága; (5) a metafora nem egy fölösleges, bár kellemes nyelvi díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen kelléke.

Példaként hozza fel a következő mondatokat: „*Kiváló alapokra építhetünk.*”, „*A kávétól igen élénken kezdett kattogni az agyam.*”, „*Kapcsolatuk virágzásnak indult.*” Ezeket a kifejezéseket sokan nem tekintenék metaforának, és mindenki számára nyilvánvaló, hogy nem a szép-irodalmi nyelv részei, hanem egyszerű hétköznapi közlések. A hagyományos felfogás ezeket a szóképeket halott metaforának mondaná, olyannak, amelyeknek a kifejezőereje megkopott, használatuk közhelyessé vált. Ez a megközelítés a szerző szerint figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy ami mélyen beágyazott, alig észrevehető, és így minden erőfeszítés nélkül használjuk, az a legaktívabb a tudatunkban. Ezek a kifejezések tehát nem halott metaforák, éppen ellenkezőleg: észrevétlenül uralják gondolkodásunkat, hétköznapi jellegüknel fogva.

A kognitív megközelítés szerint a fenti példákban a metafora nem a szavak, hanem a fogalmak közötti viszony, amelyben egyik fogalom segítségével tesszük érthetővé a másikat. „*A kávétól igen élénken kezdett kattogni az agyam*” mondatban például az emberi elmét valamilyen működő gépként fogjuk fel. A gép és az elme igen különböző fogalmak, de mivel az elme működését nemigen tudjuk közvetlenül leírni, ezért egy gép működésének a jellemzőit használjuk fel hozzá, mivel a gépek jóval közismertebb és sokkal konkrétabb dolgok, mint az elme.

Ehhez a példához hasonlóan a mindennapi kommunikáció során rendszeresen folymodunk ahhoz az eszközhöz, hogy egy absztrakt fogalomkört egy konkrétabb fogalomkör segítségével érzékeltetünk. A fogalmi metafora tehát mindig két fogalmi tartományból áll: a céltartományból, amely az elvontabb fogalomkör, és a forrástartományból, amelynek segítségével az előbbi megértjük és felfogjuk. Például a *kapcsolatunk megfeneklett* kifejezés arra enged következtetni, hogy a kapcsolat az utazáshoz használt járműnek felel meg. Ha a *mögöttük álló rögös útról* beszélünk, akkor nem az úton lévő fizikai akadályokról van szó, hanem azokról a nehézségekről, amelyekkel a szerelmeseknek szembe kellett nézniük a kapcsolat során. A *válaszúthoz érkeztünk* kifejezés nem azt jelenti, hogy az utasok egy kereszteződésben állva próbálják eldönteni, melyik úton menjenek tovább, hanem azt, hogy a szerelmeseknek egy fontos döntést kellett meghozniuk a kapcsolatban. Ezekben a példákban egyetlen leképezési rendszer alapján működik az összes kifejezés: a SZERELEM UTAZÁS fogalmi metafora áll a kifejezések mögött, ahol a céltartomány, amelyet értelmezni akarunk, és a forrástartomány, ahonnan a hasonlatokat merítjük, a következők szerint alakul:

Forrás: UTAZÁS

Az utasok
 A jármű
 Az utazás
 A megtett távolság
 Az úton lévő akadályok
 Válaszutak, hogy merre menjenek
 Úti cél

Cél: SZERELEM

A szerelmesek
 A szerelmi kapcsolat
 A kapcsolatot alkotó események
 A kapcsolatban elért haladás
 A kapcsolat nehézségei
 A szerelmesek döntései
 A kapcsolat célja

A párosítások mutatják, hogy a két fogalomtartomány között a megfeleléseknek szisztematikus rendszere alakult ki. A megfeleléseket az elmélet leképezéseknek nevezi. A két fogalmi tartomány egymással való azonosítása a fogalmi metafora (A SZERELEM UTAZÁS), a leképezéssel alkotott szókapcsolatok pedig a metaforikus nyelvi kifejezések (*hosszú utat tettiünk meg*).

A második fejezet a leggyakoribb forrás- és céltartományokat mutatja be. A példák szemléletesek, valóban hétköznapiak (A VITA HÁBORÚ, A SZERELEM TŰZ, AZ ÉLET UTAZÁS). A felsorolás természetesen nem teljes, de annál inkább megmozgatja mind a nyelvész, mind az érdeklődő olvasó fantáziáját.

A bemutatott metaforákat a harmadik fejezetben fajtákra osztja a szerző kognitív funkciójuk alapján (ontológiai, szerkezeti és orientációs típusok).

Az elmélet alapjainak bemutatása után az irodalmi metaforát magyarázza új módon a könyv. Eszerint a fogalmi metaforát minden beszélő ismeri és használja saját beszédében is, az irodalmi metafora pedig ezeknek a kreatív kiterjesztése (bizonyos esetekben). Fenti példánknál, A SZERELEM UTAZÁS fogalmi metaforánál maradván a felsorolt metaforikus kifejezések a mindennapi beszéd megszokott részei, sokunk számára fel sem tűnnek. Ha azonban a megszokott fordulatoktól eltérő, de a céltartományra mégis találó hasonlóságot fogalmaz meg valaki, akkor ez az új nyelvi kifejezés a kiterjesztett metafora, amit az irodalomból ismerünk. Példánknál maradván kiterjesztett metafora ADY verssora: „*Útra kelünk. Megyünk az őszbe*”. Természetesen nem minden irodalmi metaforának vannak fogalmi metaforikus alapjai, de a kognitív elmélet ezek egy részét az ismertetett módon fejti meg. Azok a metaforák, amelyeknek nincsen a fent ismertetethez hasonlóan konvencionális alapja, általában kiugranak a szövegből, kifejezőerejük nagyon erős, ezért legtöbbször azonnal megragadják a figyelmet, és megfejtésük jóval nehezebb, mint a kognitív metaforákon alapuló kifejezéseké.

A hatodik fejezettől az elmélet további elemeit fejti ki részletesen a szerző. Tárgyalja a metafora alapjait, azt, hogy mi alapján választjuk ki a forrástartományokat egy céltartományhoz. A metafora alapja legtöbbször az emberi tapasztalat. A kutatások tanulsága szerint a fogalmi metaforák csupán motiváltak, de nem jósolhatók meg. Az egyes céltartományokhoz tartozó forrástartomány nyelvenként el is térhet, ugyanakkor nem találunk olyan metaforákat, amelyek az egyetemes emberi tapasztalatnak ellentmondának.

Különösen érdekes a metaforikus megfelelések részlegességét és a metafora hatókörét tárgyaló két fejezet. Ezek a cél- és forrástartományok között fennálló kapcsolatokat tárgyalják. A forrástartományból ugyanis nem használunk fel minden elemet a hasonlításához, hiszen tökéletes megfelelés nincsen. A céltartománynak az a része, amelyet a forrástartomány nem emel ki, rejtve marad. Sok esetben az elvont fogalmak különféle aspektusait több for-

rástartomány segítségével konceptualizáljuk. Például a boldogság fogalmához többféle forrástartományból merítünk megfeleléseket:

A BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG

*Fel kellett vidítanunk.
Igazán feldobottak voltak.
Fel a fejfel!*

A BOLDOGSÁG FÉNY

*Sugárzik az örömtől.
Ragyogott a boldogságtól.
A hír hallatán felderült az arca.*

A BOLDOGSÁG ÉLETERŐ

*Az öröm éltette.
Feltöltődtem az élményekkel.
A hírek felélénkítették egy kicsit.*

Bár az elvont fogalmakat nagyrészt metaforikus folyamatokon keresztül érthetjük meg, ezek mégsem teljes egészükben metaforikusak, hiszen vannak szó szerinti (pl. *elégedett vagyok*) és metonimikus elemek is.

Egy céltartomány megragadására több forrástartomány is alkalmas lehet. Ugyanakkor a fordítottja is igaz: egy adott forrástartomány több céltartománynak is „kölcsonadhatja tulajdonságait”. Az utazás például lehet az élet (*rossz útra tért*) és az érvelés forrástartománya is (*lépésről lépésre haladtunk előre*). A „kölcsonadható tulajdonságok” egy kulturálisan elfogadott tartalmat alkotnak, ami a metafora jelentésfókusza. Jelen esetben az utazásnak mint forrástartománynak a jelentésfókusza azon tulajdonságok összessége, amelyek a beszélőközösség számára egyértelműek, az utazással kapcsolatban mindig jelen vannak, és egyedien jellemzik azt. A metafora hatókörét alkotja azoknak a céltartományoknak az együttese, amelyeket az adott forrástartomány segítségével jellemezni tudunk.

A tizenegyedik fejezettől a szerző a fogalmi metonímiát tárgyalja. Leírása szerint a kognitív cselekvések során nemcsak metaforákat, hanem metonímiákat is használunk, az egymással metonimikus viszonyban lévő fogalmakat pedig metonimikus nyelvi kifejezésekkel írjuk le.

Kognitív metonímia például az a jól ismert fordulat, amikor azt mondjuk: *Shakespeare-t olvasok*. A mondat eredetileg azt fejezi ki: *Shakespeare egyik művét olvasom*. Vagy például a *meggyújtom az adventi koszorút* mondat valójában azt jelenti: *meggyújtom az adventi koszorú gyertyáit*. Ezekben a mondatokban egy fogalmat vagy dolgot (Shakespeare, koszorú) egy másik fogalom vagy dolog (Shakespeare műve, a koszorú gyertyái) jelölésére használunk.

A metonímiák a két entitás közötti kapcsolat szerint nagyobb csoportokba rendeződnek. Néhány a csoportok közül: AZ ALKOTÓ AZ ALKOTÁS HELYETT (1. fent), A HELY AZ ESEMÉNY HELYETT (*Amerika nem akar egy újabb Pearl Harbort*), A TESTRÉSZ AZ EMBER HELYETT (*itt egy erős kézre van szükség*), AZ EGÉSZ A RÉSZ HELYETT (*Amerika az 'Egyesült Államok' jelölésére*) VAGY RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT (*Anglia 'Nagy Britannia' jelölésére*).

Míg a metafora fő funkciója a fogalmak megértése, addig a metonímiáé a nehezebben elérhető entitások mentális, kognitív elérésének biztosítása. Jellemzően egy konkrétabb, in-

kább szembeszökő entitást alkalmazunk egy (ugyanabban a tartományban szereplő) elvontabb, kevésbé szembeszökő entitás eléréséhez.

A tizenkettedik fejezet a fogalmi metaforák univerzalitását tárgyalja. A szerző példa gyanánt a DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metafora kifejeződéseit vizsgálja nyolc nyelvben. Az eredmények szerint a dühöt sokféle, egymástól távol eső nyelvben mind tartályban jelentkező nyomásként konceptualizálják.

A tizenharmadik fejezet a metaforák és metonímiák kulturális különbségeivel foglalkozik. A különbségek a megfigyelések szerint lehetnek kultúrák közöttiek, illetve kultúrán belüliek. A kultúrán belüli különbségek egyik határesetje az individuális különbség. Az egyén élettörténete, múltbeli tapasztalatai vagy szakmai tudása meghatározhatja, hogy milyen kognitív metaforákat alkalmaz gyakrabban. Például egy orvos mindennapi beszédében a szakmához kötődő metaforikus kifejezéseket találunk. Ennek egyik lehetséges negatív következménye, hogy az adott területen laikus beszélő nem fogja megérteni a használt metaforákat, hiszen nem ismeri kellő mélységben azt a szakterületet, amelyből a másik ember metaforáinak forrástartományai származnak.

Külön fejezetet szentel KÖVECSÉS a kognitív metaforák és az idiómák kapcsolatának, mivel ez az alkalmazott nyelvészet és a nyelvtanítás számára kínál új módszereket. KÖVECSÉS itt ismerteti, hogy kísérleti úton sikerült bebizonyítani a fogalmi metaforák pszichológiai realitását, és azt, hogy ezek motiválják az idiomatikus kifejezések jó részét. További kísérletek azt is igazolták, hogy a motiváltan – vagyis fogalmi metaforákon keresztül – tanított idiómákat az idegennyelv-tanulók könnyebben elsajátították, mint azok, akik csupán memorizálással – motiváció nélkül – tanultak. Az idiómák kognitív nyelvészeti megközelítése gyakorlati segítséget nyújthat az idegen nyelvek tanításához és tanulásához.

A tizenhatodik fejezet a metafora elméletétől kissé távolodva FAUCONNIER és TURNER hálózat-modelljét mutatja be. Ez az elmélet továbbfejleszti azt a felfogást, amely szerint a metafora két egymástól fogalmilag távol lévő tartomány közötti megértési folyamatként írható le. A két kutató állítása szerint a fogalmi metaforák kérdése csak sajátos esete egy nagyobb témakörnek, annak, hogy fogalmi rendszerünk hogyan dolgozik tartományokkal általában: például hogyan visz át elemeket az egyik tartományból a másikra, hogyan egyesít két tartományt, hogyan épít fel új tartományokat már meglévőkből stb. Bevezeti a mentális tér fogalmát, amelyet az emberi elme hoz létre a megértés pillanatában. Például a lehetetlen feltételt tartalmazó mondatok megértéséhez alkalmazunk ilyen mentális tereket; mint amikor egy férfi azt mondja egy nőnek, hogy „*A helyedben én kihordtam volna a gyereket*”. A kijelentés értelmezéséhez létrehozunk egy olyan egyesített tartományt, ahol a férfi valóságos tartománya és a nő valóságos tartománya integrálódik, és a férfi terhessége is elképzelhető. Ez a tartomány nem valóságos tartomány, hanem a képzeletünk terméke. FAUCONNIER és TURNER szerint az integrált terek bemeneti tartományokból épülnek fel (példánkban ezek a férfi tartománya és a nő tartománya). Bizonyos nyelvi kifejezésekben – a fenti példától eltérően –, a bemeneti tartományok lehetnek forrás- és céltartomány jellegű kapcsolatban, vagyis alkothatnak fogalmi metaforát. A hálózat-modell tartalmaz más tartományokat is, például a generikus térnek is nagy szerepe van az elméletben. A többterű modell jelentősége, hogy az eddigi metaforaelemzéseket nagymértékben pontosítja, finomabb elemzés végezhető vele az irodalmi szövegekről, továbbá az eddigi metaforaanalízissel kapcsolatos kérdések közül néhányra kielégítőbb megoldásokat nyújt.

A kognitív metafora elméletének összefoglalásaképpen a könyv utolsó fejezete elhelyezi az egyén szemszögéből nézve ennek az elméletnek az eredményeit. A szerző az egyéni megismerés keretébe helyezve ismerteti az egyéni, egyén feletti és egyén alatti szintet. Ezek segítségével mutatja be a fogalmi metaforák létrejöttének lehetséges motivációit, beilleszti az elméletbe az egyéni nyelvhasználat eltéréseit, illetve kimutatja azt, hogy miként hatják át és strukturálják a kultúra számos területét ezek a metaforák.

Az angol kiadáshoz képest a könyv külön magyar nyelvű irodalomjegyzékkel, valamint a magyar kiadás elé írt bevezetővel bővült.

Megjegyzendő, hogy a példák felsorolásában helyenként zavaróak a megfogalmazás pontatlanságai, amelyek egy része valószínűleg a fordításból is adódik, mint például a fogalmi metaforát egy apró tévesztéssel a FŐZÉS GONDOLKODÁS-ként állapítja meg, ami nyilvánvalóan A GONDOLKODÁS FŐZÉS akart lenni, vagy máshol a „*Nem tudtam megvédeni az érveimet*” példamondat, aminek a megfogalmazása logikusabb lenne, ha nem az érveit akarná valaki megvédeni, hanem az érvei által az álláspontját.

A könyv mindazonáltal világosan, gyakorlatiasan tárja elénk azt a kognitív folyamatot, amelyben a metafora a fogalmak rendszerezésének és az emberi gondolkodásnak az eszköze, és amely nélkül nemcsak a költők, hanem a hétköznapi emberek sem boldogulnának. Haszonnal forgathatják egyetemisták, doktoranduszok, nyelvészek, irodalmárok, fordítók, pszichológusok, filozófusok, de az átfogó ismertetés és a tankönyv-jelleg miatt bátran kézbe vehetik a nyelvtudományokban kevésbé járatos érdeklődők is.

SZABÓ RÉKA